

R. VĖBRA

LIETUVOS POLITINIO SAVARANKIŠKUMO IDĖJA (1864—1895 m.)

Kiekvieno nacionalinio judėjimo galutinis tikslas yra sukurti nacionalinę valstybę, kuri kapitalizmo epochoje sudaro palankiausias visuomenės pažangos sąlygas¹. Todėl su politinio savarankiškumo problema neišvengiamai tenka susidurti ir tyrinėjant lietuvių nacionalinį judėjimą. Ši problema kol kas nesulaukė ne tik specialaus tyrinėjimo — nebandyta apibendrinti ir seniai žinomų faktų.

Iš buržuazinių autorių mums rūpimu klausimu yra rašę J. Šliupas², A. Janulaitis³, A. Moravskis⁴, A. Rimka⁵, M. Römeris⁶, J. Tumas⁷. Kai kurių minčių randame A. Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“⁸.

Lietuvos politinio savarankiškumo idėjos genezės klausimu vieningos nuomonės buržuazinėje historiografijoje nebuvo. Vieni autoriai (J. Šliupas) šios idėjos užuomazgas siejo su S. Daukantu, kiti (jų buvo dauguma) — su „Aušra“, A. Šapoka — su „Varpu“ ir pan. Dauguma autorių šalia sąvokos „Lietuvos atgimimas“ vartojo sąvoką „tautinis at-

¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 20, p. 370—374.

² J. Šliupas, Lietuviszkieji rasztai ir rasztininkai, Tilžė, 1890, p. 38, 47, 150.

³ A. Janulaitis, Kun. Liudvikas Adomas Jucevičius, Lietuvos rašytojas (1813—1876). Trumpas aprašymas jo gyvenimo ir veikimo (Atmušta iš „Lietuvos žinių“), Vilnius, 1910, p. 22, 24.

⁴ A. Lietuvis (A. Moravskis), Lietuvos darbininkų judėjimo istorija sąryšy su Lietuvos atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis: 1892—1902 m. m. Rinkinys iš 1931 m. „Kultūros“, Nr. 4, 5, 6—7 ir 8, Kaunas, 1931, p. 67—70.

⁵ A. Rimka, Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir „Ausros“ — „Varp“ gadynės (1883—93) socialiekininiai raštai, Kaunas, 1932, p. 8—10, 13—14, 17.

⁶ M. Römer, Litwa, Studium o odrodzeniu narodu litewskiego, Lwów, 1908, s. 53—60, 90—102, 105, 107, 110, 117—120, 126—127, 133—135, 146—148, 167—174, 190, 208—212, 247—248, 264—436. Palyginus su kitų autorių darbais, M. Römeris mus dominančiai problemai yra paskyręs daugiausia vietas.

⁷ J. Tumas, Lietuvių literatūros paskaitos. Draudžiamasis laikas, „Apžvalgos“ grupė, Jonas Maironis-Mačiulis, Kaunas—Marijampolė, 1924, p. 97, 102.

⁸ „Lietuvos istorija“. Redagavo A. Šapoka, Kaunas, 1936, p. 457, 495—496, 504.

gimimas", kuri reiškė ne vien lietuvių nacijos formavimąsi, bet ir kovą už politinį savarankiškumą⁹.

Tarybinėje istoriografijoje Lietuvos politinio savarankiškumo idėja bandyta analizuoti, tik kalbant apie 1863—1864 metų sukilimo laikotarpį ir pačią XIX a. pabaigą, kai pradėjo kurtis socialdemokratinės organizacijos¹⁰.

Net specialaus politinės minties istorijos vadovėlio skyriuje apie XIX amžių tėra keliolika sakinių apie S. Daukantą, Z. Sierakauską ir A. Mackevičių¹¹.

1965 m. pasirodžiusioje lenkų istoriko J. Ochmanskio monografijoje teigiama, kad nuo 1890 m., kuriantis lietuvių politinėms srovėms ir partijoms, jų programose pasirodo nepriklausomybės šūkis¹². Nuo to laiko (1890 m.) lietuvių nacionalinį judėjimą autorius pradeda vadinti „tautiniu-išsivaduojamuoju“. Lietuvių nacionalinį judėjimą iki 1890 metų J. Ochmanskis linkęs vadinti „tautiniu kultūriniu sąjūdžiu“.

Toks skirstymas yra ginčytinas. Objektivosios to meto sąlygos (ypač po 1863 metų sukilimo sustiprėjusi nacionalinė spauda) nulėmė tai, kad politines problemas lietuvių nacionaliniam judėjimui teko spręsti, kovojant pirmiausia už lietuviškas knygas, lietuvių kalbą ir pan. Lietuvių nacionaliniam judėjimui taikydami klasikines schemas, mes nusižengtume istoriškumo principui.

Šiame straipsnyje, remiantis daugiausia ano meto buržuazine periodine spauda bei kai kuriais kitais šaltiniais, bandoma nušviesti lietuvių buržuazijos liberaliųjų sluoksnių pažiūras Lietuvos politinio savarankiškumo klausimu 1864—1895 m. laikotarpiu.

* * *

Savarankiškos Lietuvos valstybės idėja yra kilusi, buržuazėjančiai lietuvių šlėktai ir besiformuojančiai nacionalinei buržuazijai susidūrus su lenkų nacionaliniu judėjimu, nes reikėjo paneigti Žečpospolitos

⁹ Nacionalinio sąjūdžio epochai apibūdinti, matyt, teisingiausia būtų vartoti dvi sąvokas: „tautinis atgimimas“ ir „valstybinis atgimimas“. Tuomet tautinis atgimimas reikštų nacijos formavimąsi, o jos susiformavimas — to atgimimo pabaigą; valstybinis atgimimas reikštų kovą už politinę nepriklausomybę, o jos iškovojimas — valstybinio atgimimo pabaigą.

¹⁰ „Lietuvos TSR istorija“, t. 2. Nuo 1861 iki 1917 metų, Vilnius, 1963, p. 56, 58; S. Lazutka, Išsivadavimo judėjimas Lietuvoje 1863—1864 m.— „Komunistas“, 1957, Nr. 12, p. 33—37; „Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža“, t. 1, 1886—1920 m., Vilnius, 1967,— „Komunistas“, 1967, Nr. 1 (511), p. 99—103.

¹¹ «История политических учений», ч. I, под редакцией проф. К. А. Мокичева, М., 1965, стр. 402—403.

¹² J. Ochmański, Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku, Białystok, 1965, s. 14.

egzistavimo metu susiklosčiusias tradicijas. Šios tradicijos, kaip žinome, neigė savarankišką lietuvių tautos egzistenciją, o tuo labiau — jos politines teises. Tuo tarpu politinės kovos tradicijos lietuvių nacionaliniame judėjime kilo iš konflikto tarp lietuvių nacionalinio judėjimo dalyvių ir Rusijos valdančiųjų sluoksnių.

Dabar turimais duomenimis, Lietuvos politinio savarankiškumo idėja atsirado XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais ir iki 1864 m. praėjo du etapus: unijinį ir antiunijinį. Unijinių (lygaus partnerio teisių sugrąžinimo) pozicijų laikėsi buržuazėjantieji feodaliniai sluoksniai. Ši idėja gyvavo iki XIX a. vidurio, savo apogėjų pasiekdama ir žlugdama 1863 m. sukilimo įvykiuose.

XIX a. pirmojoje pusėje pasirodo ir antiunijinė politinė kryptis, kurios skelbėjais ir gynėjais tampa besiformuojančios lietuvių nacijos intelektualieji sluoksniai. Žinoma, lietuvių nacionaliniame judėjime tiesioginių politinių tendencijų tuo metu negalima perdėti, suabsoliotinti. Sąvokos „Lietuva“ turinys tuo metu dar neaiškus (jis neatskleidžiamas) arba tam tikru laipsniu susijęs su Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės tradicijomis.

Kaip žinoma, sukilimas buvo nuslopintas, ir sukilėlių idėjos, jų tarpe ir idėjos nacionaliniu klausimu, liko neįgyvendintos.

Nepasisekęs sukilimas sustiprino antilenkišką politinę Lietuvos aukštosios dvasininkijos ir ypač kylančios lietuvių buržuazijos orientaciją. Prolenkiškos politinės orientacijos nepopuliarumą dvasininkijos tarpe pailiustruoja M. Valančiaus politinės pozicijos. Po sukilimo išleistoje knygelėje „Katalikų bažnyčios vargai Lietuvoje ir Žemaičiuose“ jis sako, jog „sunku yra tikėti“, „kad lenkai atgytų ir vėl karalystę įgytų“¹³. M. Valančius tuo metu (panašiai kaip kai kurie lietuvių buržuazijos atstovai XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje), analizuodamas susidariusią politinę situaciją, galvojo, kad savo jėgomis lietuviai politinio savarankiškumo išsikovoti neįstengs. Todėl gimsta provokiška politinė orientacija. M. Valančius siūlo išeities ieškoti Prūsijoje, Vokietijos imperatoriaus Vilhelmo globoje¹⁴. Mat, čia nacionalinės ir ypač tikybinės mažumos (katalikų tikėjimas) atskirais laikotarpiais buvo mažiau persekiojamos, negu Rusijos imperijoje.

Lietuvos politinio savarankiškumo idėją po sukilimo kėlė ir besimokanti jaunuomenė. Pavyzdžiui, M. Katkus rašo, kad, jam studijuojant Maskvoje (1873—1878 m.), J. Basanavičius „šnekėjo apie nepri-

¹³ M. Valančius, Maskoliams katalikus persekiojant. Surinko ir paaiškino doc. J. Tuomas, Kaunas, 1929, p. 76.

¹⁴ Ten pat, p. 76—77.

klausomą Lietuvą¹⁵. Kitas asmuo, „pranašavęs nepriklausomą Lietuvą“, buvęs J. Šliupas¹⁶.

Tačiau apie Lietuvos politinį savarankiškumą tuo metu kalbama daugiausia teoriškai, kaip apie tolimos ateities perspektyvą. Neaiškūs lieka politinio savarankiškumo iškovojo keliai, Lietuvos, kaip politinio vienetu, sąvokos turinys.

Dabartiniu metu žinomi šaltiniai neleidžia tiksliau nustatyti, kaip Lietuvos politinio savarankiškumo idėja buvo suprantama septintojo dešimtmečio antroje pusėje ir aštuntajame dešimtmetyje, t. y. iki Didžiajai Lietuvai skirtos lietuviškos periodinės spaudos pasirodymo. Galima tik pasakyti, kad prašymuose leisti lietuviškas knygas spausdinti lotyniškais raidėmis lietuviai inteligentai įrodinėjo, jog spaudos draudimas sukels priešškas Rusijos imperijai politines tendencijas.

„Aušroje“ jau ne tik įrodinėjamas lietuvių tautos savaimingumas, ne tik reikalaujama lygių teisių su kitomis Rusijos imperijos tautomis, bet gvildenami ir politinio savarankiškumo klausimai.

Apie juos dažnai kalbama gana abstrakčiai, aiškinantis valstybės, tautos sąvokas. Tokio pobūdžio yra J. Šliupo straipsniai¹⁷, kuriuose pirmą kartą lietuvių literatūroje bandomas analizuoti valstybės kilmės klausimas. Juose autorius išsamiai apibūdina turtinės ir klasinės nelygybės atsiradimo priežastis, nemaža dalykų aiškindamas vulgariojo materializmo požiūriu (J. Šliupas buvo susipažinęs ir su marksizmo klasikų darbais).

Kalbėdamas apie Lietuvos valstybingumą, J. Šliupas, kaip ir kai kurie kiti to meto lietuvių nacionalinio judėjimo ideologai, laikėsi nuomonės, kad po Liublino unijos politinio bei tautinio savarankiškumo tradicijų lietuviai nebuvo galutinai praradę¹⁸. Tačiau lietuvių politinio savarankiškumo idėja, jų nuomone, plačiau buvo pradėta propaguoti tik S. Daukanto ir jo bendraamžių¹⁹.

J. Šliupas visai teisingai teigė, kad XIX amžiuje pasaulio tautos buvo veikiamos dviejų priešingų procesų: pirmasis „tęsia į vienybę ir centralizaciją visos žmonijos veikalus“, antrasis — „palieka visą svarbą pavienėms „federacijoms“, kurių apskritimas geriausiai supuola su rubėžiais tautos“²⁰. Todėl autorius galvojo, kad į „visuotinybę“ žmonija

¹⁵ M. Katkus, Raštai, Vilnius, 1965, p. 382.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Žr.: J. Szl. (J. Šliupas), Tikrasis jeszkinis tėviniszkumo.— „Aušra“, 1884, Nr. 1, 2 ir 3, p. 1—10; taip pat jo „Debesiu iszsklaidimas“.— „Aušra“, 1884, Nr. 4, p. 105—113; Nr. 5 ir 6, p. 153—159.

¹⁸ J. Szl. (J. Šliupas), Tikrasis jeszkinis tėviniszkumo.— „Aušra“, 1884, Nr. 1, 2 ir 3, p. 1—10.

¹⁹ Ten pat, p. 2.

²⁰ „Lietuviškasis balsas“, 1886 m. liepos 31 d., p. 107.

ateis tik per „tėvynybę“. Apie susiliejamą, J. Šliupo nuomone, tegali galvoti „tiktai paikas žmogus arba Lietuvos pardavėjas“²¹.

Taigi tautų (nacijų) susiformavimą J. Šliupas laikė pažangiu visuomenės reiškiniu²².

Tautos sąvokos apibrėžimą pirmasis davė taip pat J. Šliupas „Aušroje“. Jo teigimu, tautą sudaro žmonių grupės, susijusios tarp savęs „praite, papročiais, politikiszka ir ekonomiszka užvada, nekarta tikėjimu, kalba“²³. J. Šliupo manymu, lietuviai (1884 m.) dar negali vadintis tauta²⁴. Tapti tauta esąs tad pagrindinis uždavinys. Kadangi tautų formavimasis — istoriškai būtinas procesas, tai ir lietuviai turį teisę reikalauti, kad niekas šio jų formavimosi nestabdytų.

Pagrindiniai naciją cementuojantys veiksniai, J. Šliupo nuomone, esanti ne kalba (ji „tiktai papuoszalas gyvojanczio ir mananczio kuno“), o ekonomika, švietimas, kultūra²⁵. Taigi ir čia J. Šliupo pažiūros remiasi materialistiniais momentais.

Kiek kitoki tautos apibrėžimą randame „Šviesoje“. P. Leonas, polemizuodamas su teoretikais, teigusiais, kad kiekviena tauta „turinti savo kudikystę, jaunystę, suaugusį laiką, senatvę ir ant galo myrį“, nurodo, kad „tauta vadinasi žmonės, kurie turi vieną tradiciją, vienokius papročius, vienokius dabar reikalus ir kurie dažnai turi vieną kalbą ir supranta savo reikalus ir skirtingumą nuo kitų“²⁶. P. Leonas tuo metu lietuvių taip pat dar nelaikė tauta, manydamas, kad lietuviai dar stokoja tautinės sąmonės, t. y. „progreso idėjos“. Remdamasis Brandesu, „tautinę sąmonę“, arba „progreso idėją“, autorius supranta labai plačiai — tai ir švietimo pakilimas, ir ekonominis išsivystymas, ir kultūros augimas ir kt.²⁷ Taigi ir P. Leonas tautos egzistencijos pagrindu laiko tautos „materialinį gerbūvį“, manydamas, kad, jam kylant, stiprėjas ir tautinis sąmoningumas.

²¹ Ten pat, p. 129.

²² Be J. Šliupo, šiuo klausimu gana plačiai pasisakė P. Leonas. Jis „Šviesoje“ rašė, kad jeigu jis žinotų, jog visuomeninę pažangą „Lietuvei galės greičiaus dąsiekti pavirtę į Lenkus, Maskolius ar Vokieczius, ne kaip likę Lietuveis, tai nei pirszto nekelcziau dėl to, kad užlaikyti Lietuvius kaipo tautą, bet stengcziaus padėti jiems iszvirsti į Lenkus ar į ką kitą“. Tačiau nutautėjimas, autoriaus nuomone, atneša tamsumą, smukdo materialinį gerbūvį, dorovę ir pan., t. y. gimdo regreso reiškinius visose gyvenimo srityse (Žr. „Šviesa“, 1886, Nr. 6, 7 ir 8, p. 176—177).

²³ J. Szl. (J. Šliupas), Tikrasis jeszkinis tėviniszkuomo.— „Aušra“, 1884, Nr. 1, 2 ir 3, p. 6.

²⁴ Ten pat, p. 7.

²⁵ Ten pat.

²⁶ P. Liutas (P. Leonas), Apie tautiszka idėją.— „Šviesa“, 1888, Nr. 6, 7 ir 8, p. 168.

²⁷ Ten pat, p. 168—169.

Abu minėtieji autoriai, labai didelį dėmesį skirdami tautiniam sąmoningumui, kalbą, kaip tautos požymį, palieka antrame plane²⁸. Tai aiškintina, matyt, ne vien autorių pasaulėžiūra. Tokios pozicijos atspindėjo lietuvių nacionalinio judėjimo ideologų skelbtą sąjungą su sulenkėjusiais aukštesniaisiais visuomenės sluoksniais, bandymą sustiprinti (pagausinti) intelektualų lietuvių visuomenės sluoksnį.

Jeigu iki paskutiniojo XIX a. dešimtmečio nacionalinio judėjimo ideologams svarbiausia buvo skatinti lietuvių tautos formavimosi procesą, tai paskutiniajame dešimtmetyje situacija pasikeičia. Lietuviai imami traktuoti kaip susiformavusi tauta, nors konkretesnių ir išsamesnių argumentų šiam teiginiui pagrįsti nerandame. Stačiai teigiama (pradedant 1892 m.), kad „paskutiniuose metuose ir mes, lietuviai, priaugom iki „tautiškam klausymui“²⁹. Pagrindiniai šio „priaugimo“ kriterijai daugiausia buvo nacionalinio judėjimo masiškumas bei smarkiai išaugęs ir subrendęs nacionalinis sąmoningumas.

Pripažinus, kad lietuviai jau yra tauta (nacija), pradedama vis dažniau vartoti sąvoką „Lietuvos atgimimas“, t. y. rašoma apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą.

Lietuvos politinio savarankiškumo idėja buvo grindžiama prigimtinės teisės teorija. Plačiausiai šia teorija remiamasi P. Janušio straipsnyje „Principai Didžiosios Prancūzų revoliucijos ir jų išsiplatinimas po svieta“³⁰. Autorius „atgijimą visokių tautų“ sieja su Prancūzijos revoliucija ir su „Apreiškimu tiesų žmogaus ir sąnario draugijos“³¹. Straipsnyje pateikiama „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija“, nurodoma, kad „kiekvienas politiškas susivienijimas esti dėl apsergėjimo prigimtų ir neatimamų tiesų žmogaus“, kad aukščiausioji valdžia tegali priklausyti tik pačiai tautai ir t. t.³² Taigi tautos teisė būti laisvai ir turėti politinį savarankiškumą įrodinėjama, remiantis prigimtinė teise. Autorius pastebi, kad kuo toliau, tuo plačiau šios tautų teisės bus pripažįstamos. Jo nuomone, tai patvirtinanti Austrijos, Turkijos ir kitų didžiųjų valstybių pavergtų tautų kova³³.

²⁸ Panašus požiūris sutinkamas ir kitur. Žr.: P. Ginbutis (?), Kas taj yra tauta?— „Varpas“, 1890, Nr. 4, p. 55. Tačiau randame straipsnių, kuriuose pirmenybė suteikiama kalbai. Žr.: „Varpas“, 1892, Nr. 8, p. 120—122 ir kt.

²⁹ P. A. (*Pr. Mašiotas*), „Tautiškas klausymas“ ir „litvomanija“.— „Varpas“, 1892, Nr. 8, p. 122; Nr. 11, p. 149; 1893, Nr. 2, p. 31; „Šviesoje“ panašūs teiginiai pasirodo dar 1890 m.

³⁰ „Varpas“, 1892, Nr. 4—5, p. 63—67.

³¹ Ten pat, p. 64—66.

³² Ten pat, p. 63—64.

³³ Ten pat, p. 66.

Prigimtine teise lietuvių politinį savarankiškumą grindė V. Kudirka³⁴ P. Leonas³⁵, J. Adomaitis³⁶ ir kai kurie kiti to meto lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjai. Tačiau dauguma veikėjų, remdamiesi kitų tautų pavyzdžiu, apie lietuvių tautos politines teises kalba kaip apie visiems suprantamą, teorinio pagrindimo nereikalaujantį dalyką. Remiantis analogijos principu, tautų kova už politinį savarankiškumą traktuojama kaip dėsningas ir tuo pačiu nenugalimas visuomenės vystymosi reiškinys³⁷.

Politinės santvarkos klausimais to meto literatūroje mažai buvo rašoma. Ir tai visai suprantama. Tuo metu, kai lietuviams buvo atimtos elementariausios kultūrinės teisės, diskutuoti dėl politinės būsimos valstybės santvarkos neatrodė labai aktualu. Vis dėlto ir šie klausimai yra liečiami.

Nėra abejonės, kad lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjai paprastai buvo kapitalistinės santvarkos šalininkai. Tačiau periodinėje spaudoje randame ir kritinių minčių kai kurių šios santvarkos reiškinų adresu. Pavyzdžiui, P. Leonas rašo, kad svajoti apie „pilną demokratiją“ nėra ko, nes jos nesuteikia ir parlamentinė sistema³⁸. A. Lingis teigia, kad laisvės ir lygybės šūkis, iškeltas trečiojo luomo, buvo nukreiptas tik prieš privilegijuotus luomus, o ne prieš turtinę-klasinę nelygybę ir todėl tai buvo ne faktiška, o teoriška lygybė³⁹. Radikaliausias pozicijas užėmė J. Šliupas, kuris su būsimąja santvarka bandė sieti ir „darbininkų klausimo“ sprendimą.

Jø nuomone, „...Lietuva, jeigu atgys, gali sveika ir gaivi atgyti ne ant kapitalistinio pamato, bet ant pamato lygybės visų, teisingumo, meilės ir mokslo. Tokią idėją mums suteikia pažiūrėjimas į politikizką stovį Europos“⁴⁰. Remdamasis Belgijos, Graikijos, Bulgarijos, Rumunijos, Serbijos, Juodkalnijos, Brazilijos ir kitų tautų pavyzdžiais, autorius neabejoja, kad Lietuva išsikovos politinę nepriklausomybę⁴¹. Drauge jis pastebi, kad dalyje savarankiškumą išsikovojusių valstybių greit kyla revoliucijos. Tai, autoriaus nuomone, įvyksta dėl to, kad kova už

³⁴ (V. Kudirka), Tautystės pamatas. Pagal Nordau supaisė V. K. ir paaukavo Lietuvos doriškiems eunukams.— „Varpas“, 1892, Nr. 8, p. 120—121.

³⁵ P. Liutas (P. Leonas), Apie tautišką idėją.— „Šviesa“, 1888, Nr. 6, 7 ir 8, p. 167.

³⁶ Szernas (J. Adomaitis), Audiatur et altera pars.— „Varpas“, 1890, Nr. 9, p. 134—136.

³⁷ M. Joniškis (M. Lozoraitis), Politika.— „Varpas“, 1891, Nr. 5, p. 77; A. Veliuoniškis (A. Lingis), Keli žodžiai apie tautišką klausymą.— „Varpas“, 1893, Nr. 3, p. 41—42; Draugaitis (S. Matulaitis), Vedamasis straipsnis.— „Varpas“, 1892, Nr. 7, p. 97—98; P. A. (Pr. Mašiotas), „Tautiškas klausymas“ ir „litvomanija“.— „Varpas“, 1892, Nr. 11, p. 148; (J. Kriaučiūnas), Bus atmainos.— „Ūkininkas“, 1894, Nr. 4, p. 26.

³⁸ P. Liutas (P. Leonas), Apie tautišką idėją.— „Šviesa“, 1888, Nr. 6, 7 ir 8, p. 178.

³⁹ A. Veliuoniškis (A. Lingis), Keli žodžiai apie tautišką klausymą.— „Varpas“, 1893, Nr. 3, p. 42.

⁴⁰ (J. Šliupas), Iszlygos atgyjimo Lietuvos.— „Apszvieta“, 1892, Nr. 2, p. 80.

⁴¹ Ten pat, p. 89.

politinį savarankiškumą nesiejama su kova už „draugijską perversmą“, t. y. su kova prieš ponus ir kunigus⁴². Taigi J. Šliupas lietuvių tautos laisvę įsivaizduoja kaip „politišką valnybę“, „lygybę“, „švietimo sistemos išvystymą“ ir pastangas sumažinti skirtumą tarp žemutinių visuomenės sluoksnių ir „dykaduonių ponų“⁴³. Visuomenės veikėjų su tokiomis pažiūromis lietuvių nacionaliniame judėjime buvo mažiausia ir, augant darbininkų klasės revoliuciniam judėjimui, vieni jų pasuko į socialdemokratijos pusę, kiti, kaip ir pats J. Šliupas, atsisakė spręsti „darbininkų klausimą“, nustojo kalbėti apie visuomeninį perversmą ir nuėjo drauge su liberalais.

Paskutiniuose XIX a. dešimtmečiuose lietuviškoje periodinėje spaudoje buvo suformuluota lietuvių buržuazijos politinė programa, susidėjusi iš programos maksimum ir programos minimum. Programoje minimum buvo reikalaujama: tikėjimo, žodžio ir spaudos laisvės, nacionalinės mokyklos, nacionalinės bažnyčios, teisės užimti valstybės vietas, mokesčių panaudojimo vietiniams krašto poreikiams gyventojų nuozūra⁴⁴. Faktiškai tai buvo reikalavimas suteikti Lietuvai autonomiją.

Programa maksimum, t. y. šūkis „Lietuva dėl lietuvių“, skelbė Lietuvos nepriklausomos valstybės sudarymą⁴⁵. Tačiau dauguma kalbėjo apie Lietuvos priklausymą federaciniams pagrindais „laisvai valstybei“⁴⁶. Kaip rodo užuominos kai kuriuose straipsniuose, vieniems autoriams „laisva valstybė“ buvo caro patvaldystę nuvertusi Rusija, kitiems — Vokietija, tretiems — daugianacionalinė valstybė, susidariusi, žlugus Rusijos imperijai, iš kaimyninių tautų.

Buvo bandoma nustatyti, kaip Lietuvai įmanoma išsikvoti savarankiškumą. Pagal pažiūras šiuo klausimu lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjus galima suskirstyti į keletą grupuočių. Pirmoji — tai švietėjiškos pakraipos grupuotė. Jos atstovai visas (socialines, politines ir kt.) problemas galvojo išspręsti švietimu. Jų nuomone, „lygiai kaip per apšvietimą savo laiku išnyko nelaisvės, verguvės ir baudžiatvės, taip per apšvietimą išnyks ir politiškas prispaudimas bei čielų tautų žudymas“⁴⁷.

Kiti, suprasdami, kad laisvės ir politinio savarankiškumo laukti kaip dovanos iš kurios nors didžiosios valstybės „apsišvietusių“ valdančiųjų sluoksnių negalima, nes „tokio ideališko (...) apgynėjo nėra ant svieto“, teigė, kad „kiekvienai tautai reikia rūpintis apie savo tėvynės ir tau-

⁴² Ten pat, p. 79.

⁴³ „Lietuviškasis balsas“, 1886 m. rugsėjo 16 d., p. 130.

⁴⁴ P. Liutas (P. Leonas), Apie tautišką idėją.— „Šviesa“, 1888, Nr. 6, 7 ir 8, p. 167.

⁴⁵ Pirmą kartą šis šūkis pasirodo „Šviesoje“ 1890 m. (Nr. 7, p. 212). Sekančiais metais buvo pakartotas J. Adomaičio. Žr. „Varpas“, 1891, Nr. 4, p. 49.

⁴⁶ Paulius (P. Matulaitis), Istorija lietuvių krutėjimo paskutiniame dešimtmetyje Maskolijos ir Prūsų Lietuvoje.— „Varpas“, 1893, Nr. 6, p. 87.

⁴⁷ (J. Kriaučiūnas), Bus atmainos.— „Ūkininkas“, 1894, Nr. 4, p. 26.

tos reikalus...“ pačiai⁴⁸. Laisvės nepadovanos nei kaizerinė Vokietija, nei carinė Rusija⁴⁹. Laisvę atneš tik kova⁵⁰. Išsikrovoti laisvę viena pati kiekviena pavergta tauta yra per silpna, todėl kovoje už politinę laisvę visos pavergtos tautos turi susivienyti, „visur, kur tik galima šelpti ir stengtis palaikyti“ viena kitą⁵¹. Siekiant šio tikslo, pirmiausia buvo kalbama apie lietuvių ir lenkų vienybės būtinumą — vienybės ne su šlėktiška, o su demokratine Lenkija⁵². Taigi šiuo metu gimsta savotiška opozicinių politinių blokų idėja. Tačiau to meto istorinėmis sąlygomis panašios buržuazinių sluoksnių idėjos negalėjo būti realizuotos.

Treti kovos už politinį savarankiškumą kelių konkrečiau neanalizavo. Jie tiesiog rašė, kad ateis laisvė, „neabejotinai užstos atmaina“⁵³. Nematydami galimybių Lietuvos politinės problemos išspręsti savo jėgomis, dauguma šios grupuotės atstovų orientavosi į Rusijos—Vokietijos prieštaravimų aštrėjimą ir Vokietijos pergalę šiame konflikte⁵⁴. Taigi dalis lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjų tikėjosi gauti politinį savarankiškumą iš Vokietijos valdančiųjų sluoksnių. Šios grupuotės skleistos idėjos buvo aiškiai reakcinės. Jos propagavo visuomeninį pasyvumą, teigė mintį, kad laisvę lietuviams gali padovanoti kiti.

Lietuvos politinės padėties pakitimų viltis lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjai siejo su XX a. pradžia⁵⁵. Tai rodo, kad tam tikra lietuvių nacionalinio judėjimo ideologų dalis visai aiškiai suvokė kolonijinės sistemos žlugimo neišvengiamumą.

Kalbant apie to meto nacionalinį judėjimą, būtų klaidinga žiūrėti į jį kaip į kažką monolitiška, nematyti rimtų ideologinio ir politinio po-

⁴⁸ Šernas (*I. Adomaitis*), *Audiatur et altera pars*.— „Varpas“, 1892, Nr. 3, p. 43.

⁴⁹ P. A. (*Pr. Mašiotas*), „Tautiškas klausymas“ ir „litvomanija“.— „Varpas“, 1892, Nr. 11, p. 149.

⁵⁰ Šios idėjinės krypties atstovai aiškino, kad „...nuo dabartės valdančios partijos Rusijoje...“ lietuviai, negalėdami tikėtis nieko gero, privalo: 1) kovoti partizaniniais metodais savo krašte; 2) kelti lietuvišką klausimą užsienyje, rašyti angliškuose, vokiškuose, prancūziškuose laikraščiuose; 3) kovoje remtis ir progresyviaja rusų inteligentija, kuri pritaria lietuviams. Žr. S-oka (*M. Kuprevičius*), *Iš Lietuvos*.— „Varpas“, 1893, Nr. 2, p. 32; J. K. (*J. Kriaučiūnas*), *Ką veikia mūsų broliai Amerikoje?*— „Ūkininkas“, 1894, Nr. 3, p. 20; M. Römer, *min. veik.*, p. 171.

⁵¹ Šernas (*J. Adomaitis*), *Audiatur et altera pars*.— „Varpas“, 1892, Nr. 3, p. 43.

⁵² J. Sidaras (*J. Bagdonas*), *Svetimtaučiai apie lietuvius*.— „Varpas“, 1892, Nr. 10, p. 146; M. Römer, *min. veik.*, p. 168—169, 172—174.

⁵³ (*J. Kriaučiūnas*), *Bus atmainos*.— „Ūkininkas“, 1894, Nr. 4, p. 26.

⁵⁴ *Krumplys (J. Penčiūnas)*, *Politika*.— „Varpas“, 1889, Nr. 10, p. 160. Nuo 1892 metų apie galimą karą tarp Vokietijos ir Rusijos imama rašyti vis dažniau, o 1894 m. „Ūkininke“ jau visai atvirai pareiškama, kad „...prispaustieji gaivalai karo laukia kaip išgelbėtojus, nuo šių dienų tautiškų ir turtiškų sunkenybių“. Žr. *Paulius (P. Matulaitis)*, *Politika*.— „Ūkininkas“, 1892, Nr. 2, p. 46—47; (*J. Kriaučiūnas*), *Pirklystės de-rybos pabaigtos*.— „Ūkininkas“, 1894, Nr. 3, p. 24.

⁵⁵ 1893 m. „Varpe“ buvo rašoma, kad nepraeis ir dešimt metų, kai carinės Rusijos despotizmas žlugs, ir Europos žemėlapis visai pasikeis. Žr.: *Paulius (P. Matulaitis)*, *Istorija Lietuvių krutėjimo paskutiniame dešimtmetyje Maskolijos ir Prūsų Lietuvoj*.— „Varpas“, 1893, Nr. 6, p. 87.

būdžio prieštaravimų, išreiškusių skirtingus įvairių buržuazijos sluoksnių interesus, skirtingą politinę orientaciją.

Lietuvos politinio savarankiškumo klausimą kėlė tik radikaliau nusiteikę buržuazijos atstovai. Tuo tarpu didžiausią iš visuomeniniame gyvenime dalyvavusių buržuazijos idėjinių grupių sudarė kultūrininkai, t. y. šalininkai „...legalaus progreso be politinės kovos, progreso patvaldytės sąlygomis“⁵⁶. Šios srovės inteligentų dalis, siekusi tik „tautiškumą žadinti“ ir žmones „šviesti“, nematydama savo „švietėjiško“ darbo vaisių, neišmaldavusi nuolaidų iš caro valdžios, nusivylusi ir netikėdama ateitimi, faktiškai kapituliavo, t. y. arba pasitraukė iš aktyvesnės visuomeninės veiklos, arba ėmė propaguoti emigracijos idėjas, svajodama įkurti naują Lietuvą „naujame Sviete“ (JAV.—R. V.)⁵⁷. Likusieji dirbo „ramų kultūrinį“ darbą tiek, kiek caro vyriausybė leido, patardami, kad ir kiti tegul „...nevelyja jieszkoti polytikiszkos valnybes...“⁵⁸, o caro bei kaizerinei vyriausybei įrodinėjo, kad lietuviai „...niekuomet nerupinos ir nerupinas pakelti ranką priesz Maskolių ar priesz Prusų valdžią“⁵⁹.

Panašių pozicijų laikėsi ir nemaža dalis lietuvių klerikalinės buržuazijos. Jos atstovai, buvusieji reakcingose visuomeninėse pozicijose, rašė: „Tegul valdytų mumis ir maskoliai, bile tiktai jie duotu pilną liuosybę mūsų tikėjimui, kalbai ir szventai katalikiszkskai Bažnycziai, tada mes juos (jų carą) mylētumėme, guodotumėme ir už juos melstumėmės...“⁶⁰. Lietuvių kalba jiems buvo reikalinga tikybai skleisti, nes valstiečiai kitaip nesuprato.

Baigiant keletą žodžių tenka pasakyti tautinės vienybės klausimu.

Lietuvių nacionalinio judėjimo ideologų propaguotas vienybės šūkis XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais reiškė ne vien klasinę taiką, pastangas slopinti socialinius prieštaravimus nacijos viduje. Iki nacijos susiformavimo tautinės vienybės propagavimas reiškė pastangas ugdyti tautinę sąmonę, pagreitinti nacijos konsolidavimosi procesą, nacionalinio fronto sudarymą kovoje prieš nacionalinę priespaudą⁶¹. Šių idėjų

⁵⁶ V. I. Leninas, Raštai, t. 7, p. 30.

⁵⁷ Žr.: „Aušra“, 1886, Nr. 4, p. 97–103; Nr. 6, p. 165–169. Taip pat žr.: (J. Šliupas), Lietuviszkieji rasztai ir rasztininkai, p. 144; ir kt.

⁵⁸ (J. Šliupas), Lietuviszkieji rasztai ir rasztininkai, p. 47.

⁵⁹ „Aušra“, 1883, Nr. 3, p. 85.

⁶⁰ (A. Vytartas?). Apie kalbų pradžią ir tikros rodos dėl apsaugojimo neprietelų vedančių isztikro ir izgzaningo tikėjimo kelio į prapultį, Vilniuje, 1879 (Tilžė, 1894), p. 20; L. Aukupaitis (K. Kazlauskas), Iš priežasties karunacijos.— „Tėvynės sargas“, 1896, Nr. 1, p. 12. Taip pat žr.: A. J. (A. Dambrauskas), Keletas žodžių apie lietuvius, jų padėjimą ir jų reikalus.— „Tėvynės sargas“, 1897, Nr. 9, p. 3–4.

⁶¹ Nepriklausomos Lietuvos klausimas.— „Draugas“, 1905, Nr. 3, p. 107; К. Нас-топка. Взаимосвязи литовской и латышской литературы (1860—1917). Автореферат дисс. канд. филолог. наук, Вильнюс, 1965, стр. 5.

plitimą palengvino nacionalinių ir socialinių prieštaravimų sutapimas pirmajame socialiniame kare. Reikšdama tautinės vienybės idėjas, pažangesnioji inteligentija pasisakė prieš klerikalų skelbtą tikiybines diskriminaciją ir orientavimąsi tik į katalikų tikėjimo lietuvius. Ji nurodinėjo, kad reikia steigti ne katalikų, o lietuvių draugijas, kurioms galėtų priklausyti katalikai, liuteronys, kalvinai ir kiti, t. y. visi lietuviai. Tik tokiu principu besikuriančios visuomeninės organizacijos buvo laikomos naudingos ir Lietuvai, ir lietuviams⁶².

Tuo pačiu metu propaguojama „lietuviškų žemių“, t. y. Didžiosios Lietuvos ir Mažosios Lietuvos suartėjimo, sujungimo idėja⁶³, spaudoje iškyla Suvalkų gubernijos (tuo metu priklausiusios Lenkijos Karalystei) klausimas⁶⁴.

Vertinant tendenciją suvienyti visas „lietuviškas žemes“, būtina pabrėžti jos gilų progresyvumą, nors to meto politinėmis sąlygomis nebuvo jokių galimybių tai realizuoti.

Kaip rodo atlikta analizė, pažiūros į Lietuvos politinį savarankiškumą plačiai buvo dėstomos ano meto lietuviškoje periodinėje spaudoje. O jose aiškiai išsiskyrė nuosaikesnės ir radikalesnės idėjinės kryptys.

Lietuvių nacijos formavimasis, nacionalinis judėjimas, daugianacionalinės kapitalistinės valstybės sąlygomis prasidėjęs nuo pastangų ugdyti nacionalinę kultūrą, žadinti tautinę sąmonę, iš karto tapo politiniu reiškiniu. Tiesa, nuslopinus 1863 m. sukilimą, tiesioginė politinė kova už savarankiškumą nutrūksta. Tris posukiliminius dešimtmečius tiek dėl to meto politinių sąlygų, tiek dėl lietuvių buržuazijos silpnumo Lietuvos politinio savarankiškumo idėja buvo keliama daugiau abstrakčiai, teoriškai pagrindžiant tautos teisę į savarankiškumą ir svarstant būdus jam pasiekti.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, augant visuomeniniam judėjimui, darbininkų klasės revoliucinei kovai, bręstant revoliucinei situacijai, lietuvių liberalioji buržuazija vis rečiau kalba apie programos maksimum reikalavimus ir pagrindinį dėmesį ima skirti programos minimum nuosaikesniausiems reikalavimams, kurie bandomi realizuoti taikios evoliucijos būdu.

Taigi praktinės kovos akivaizdoje pilnai išryškėja liberalinės buržuazijos (liberaliosios demokratijos) klasinis ribotumas ir susidaro sąlygos visuomenei vadotis iš jos skleistų iliuzijų. Visuomeninio gyvenimo priesakyje atsistoja revoliucinė demokratija.

⁶² *J. Kriaučiūnas*, Žinios apie „Susivienijimą Lietuvių Katalikų Amerikoje“. — „Varpas“, 1894, Nr. 7, p. 112.

⁶³ *Krumplys (M. Jankus)*, Politika.— „Varpas“, 1889, Nr. 10, p. 160; taip pat žr.: *M. Römer*, min. veik., p. 86—87, 110.

⁶⁴ *M. Römer*, min. veik., p. 167—169.